

HÖRCSIK RICHÁRD

Tóth Endre
(1899–1970)

Életútja

Tóth Endre 1899. december 7-én született Hajdúszoboszlón, ahol elemi iskoláit elkezdte.¹ Mivel édesapját 1911-ben a pápai kollégium ének- és zenetanárának választották meg, a család Pápára költözött. Tóth Endre itt folytatta iskoláit, a gimnázium felsőbb osztályait 1917-ben, a teológiát pedig 1921-ben végezte el. A család és a kollégium olyan körülményeket biztosított, ahol „Isten iránti odaadó tiszteletre, református örökségünk, magyar népünk megbecsülésére, hitvalló élet-

folytatásra, hazaszeretetre tanítottak, ahol pásztori gondoskodás mellett őrizték a kollégium erkölcsi és szellemi tartását”.²

Tehetségére már teológus korában felfigyeltek, így vált lehetővé, hogy a harmadik évfolyam elvégzése után két évet a hollandiai utrecht egyetemen tölthetett. Hazatérve Kaposvárott lett hitoktató lelkész. 1924-ben helyettes tanárként meghívták a Pápai Teológiai Akadémiára. Hároméves helyettes tanári működése alatt magántanári képesítést szerzett. 1927-től az akadémia rendes tanára az egyháztörténeti tanszéken 1947-ig, majd közben 1931 és 1937 között ellátta a gyakorlati teológiai tanszék teendőit is. Az 1928-ban Pitze Ilonával kötött házasságát Isten négy gyermekkel áldotta meg.

Az 1932/33. és az 1934/35. és 1935/36. tanévekben a pápai akadémia igazgatója volt. 1935–1938 között egyházkerületi missziói előadó és az *Élet Útja* című egyházkerületi lap szerkesztője (1937–1939). A dunántúli egyházkerület főjegyzői tisztét 1943 és 1947 között töltötte be. A háború alatt a főiskolai köztartás vezetője is volt.

Életében és munkásságában jelentős változást hozott, amikor 1947-ben egyetemi tanárrá választották Debrecenben, ahol a „*nagyobb tudományos lehetőség és presztízs*”³ reményében újult erővel fogott tanári és kutatói munkájához, ahogy

1 Zoványi Jenő 1977, 652–653.

2 Pótor Imre: Tóth Endre születése, neveltetése, pápai munkássága, In: Zsengellér József (szerk.): Pápa és Debrecen. Emlékkönyv Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulójára, s. 1., Pápai Református Teológiai Akadémia, 2000 (továbbiakban: Pótor Imre 2000), (Acta Theologia Papensia, 4) 14.

3 Pótor Imre 2000, 30.

fogalmazott: „[...] Eddigi munkámmal, Isten segítségével törekedtem művelni a történettudományt s a jövőendő lelkésznevelés nevelését. Mostani többre bízatom nagy elkötelezettséget jelent számomra. Minden örömmel folytatni s fokozni igyekszem ezt a munkát.”⁴ Az 1950-es egyetemi kiválás után pedig haláláig, 1970-ig töltötte be professzori állását a Teológiai Akadémia egyháztörténeti tanszékén.⁵ Debreceni évei alatt is folytatta rendkívül termékeny egyháztörténeti munkásságát, miközben az 1950/51-es tanévtől nyolcszor választották a teológia dékánjává.⁶

Az oktatásszervező

Tóth Endre hamar beilleszkedett a debreceni egyetemi és egyházi környezetbe. Bár tanári munkásságának első éveit a „szétválás” kemény időszaka határozta meg, ahol tudományszervezői képességei sokat segítettek az önálló akadémiai élet megszervezésében. Jól jelzik ezt a Pákozdy Márton megbízott dékán mellett eltöltött *prodékáni* munkáját méltató püspök szavai, aki az 1950. szeptember 23-i kari ülésen az egyházkerület nevében kifejezte köszönetét „[...] az átalakulás ideje alatt végzett szolgálataiért. Sőt a dékán is meleg köszönetet mondott azért, állandóan helyt állt az ő távollétében, végezve az iskola vezetésének feladatait.”⁷

Nemcsak az önálló intézmény beindulásánál töltött be kulcsszerepet Tóth Endre, hanem az azt követő embert próbáló ötvenes években, a forradalom utáni szorításokban is, hiszen megszakítás nélkül nyolcszor választották meg e nehéz időkben dékánnak, egészen 1958-ig. Nem véletlenül nevezték „örökös dékánnak”, aki kiválóan értett az adminisztrációhoz, a technikai és egyházjogi dolgokhoz. Bár ez a „hálátlan” munka rendkívül megterhelő volt számára, mégis egyházi felletesei csakúgy, mint kollégái ragaszkodtak hozzá. „Becsületes, jóhiszemű, egyenes jellemű, alkalmazkodó ember volt. Vezetőként mindenre figyelt, tudományos munkáját szorgalmasan, lelkiismeretesen végezte [...] a körülmények és lehetőségek között igyekezett munkáját a legkiválóbb módon elvégezni.”⁸

Dékánsága alatt zajlott le az 1951 szeptemberétől megszüntetett sárospataki teológia 59 diákjának ügye, akik Debrecenben folytatták tanulmányaikat. Ugyan nagy zavart okozott az intézet életében a hallgatók egy részének engedély nélküli sárospataki „exodusa”⁹, de Tóth Endre bölcsességének köszönhetően a fegyelmi

4 Tóth Endre levele a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Debrecen, 1947. július 29. TtREK, R. 4300.

5 „Dr. Tóth Endre ny. r. tanár – 1947. V. 19–1950. VIII. 31.” Mudrák József: Szemináriumok, intézetek, klinikák vezetői és szakelőadók a Debreceni Tudományegyetemen (1914–1950), Gerundinum, 1 (2010)/1, 124.

6 Lásd erre vonatkozóan bővebben: Pótor Imre: Tóth Endre debreceni évei, RE 46 (1994)/11, 252–255.

7 Uo.

8 Pótor Imre 2000, 34.

9 Bojtó István: Exodus, RE 49 (1997)/4, 94–98.

vétség az egyházkerületi elnökség határozatával nyert elintézést. A dékán személyesen végezte a kihallgatásokat. Akiket félévvesztésre ítélték, behozták lemaradásukat egy félév alatt, így társaikkal folytathatták tovább tanulmányaikat.

Az ötvenes években átalakuló lelkészképzés folyamatában Tóth Endre „igazgatásával” Debrecen igyekezett megtalálni helyét. Erről a küldetésről így ír dékáni jelentésében: „[...] az akadémia az egyháznak olyan gyülekezetévé kell legyen, amely valóban ‚hegyen épített város’, amely életével példamutató az egész egyház gyülekezeteinek, – s ebben olyan pásztorok szolgáljanak, akik példamutatók a növekvő lelkész-nemzedék felkészülésére [...], akik az Ige ajándékaiban felszabadultan a lehető legjobb tájékozottsággal vezetik a gyülekezeteket, [...] s olyan professzorok tanítsanak, akik az egyházban való teológiai megújulás tekintetében [...] az Ige érvényes üzenetét úgy tudják tanítani, hogy abból az egyház és a teológiai akadémián tanuló növendékek is életükhöz, működésükhöz az idején való segítséget megkapják.”¹⁰

Határozott vezetési karaktert tanúsított az 1956-os forradalom idején is. Nagyobb megrázkódtatások nélkül vezette a teológiát. Növendékeit atyai módon védelmezte, irányította. Nem véletlenül maradt ki minden megtorlásból a Kollégium. „Ha némely vonatkozásban éreztették hatásukat a külső események, Isten egyre inkább jóra fordította ezeket a tényezőket, és az ifjúság érettebben került ki az eseményekből.”¹¹ 1957 nyarán a Konvent dékáni tisztében még egy évig megerősítette.

Sokat tett azért, hogy minél ideálisabb legyen az internátusban a tanulási lehetőség, és a professzorok, teológusok kapcsolata minél építőbb legyen. Fegyelmi kérdésekben ritkán élt a törvény szigorával. A kari jegyzőkönyvek tanúsága szerint erre alig volt példa. Testvéri, baráti és atyai módon személyes beszélgetésekben segített, tanácsolt, de ha szükséges volt, feddeni, inteni is tudott.¹²

A professzor Tóth Endre

Tóth Endre sokoldalú tudós volt. Munkatársai, tanítványai szerint jó emberismerő volt és szíven viselte tanítványai sorsát. Egész életében, így debreceni évei alatt is a „pápai közvetlenség” jellemezte. Jó hangulatú órákat tartott, előadásait történeti anekdotákkal fűszerezte. Szinte mesélt és magával ragadta hallgatói figyelmét. Jó vizsgáztató volt. Szerették a tanítványai, még Debrecenben is „Bandi bácsi”-nak nevezték. Sokan az ő személyisége miatt szerették meg az egyháztörténetet. Pályamunkák írására ösztönözte tanítványait.

„Emberi arcához tartozik az is – írja kiváló kutatója, Pótor Imre –, hogy a kegyes, jellemes professzor sok betegséggel küzdő egyszerű és méltóságteljes életet folytatott.

¹⁰ Tóth Endre: Jelentés a MORE Debreceni Theológiai Akadémiája 1952/53. évi működéséről. Kézirat, TtREK, R. 4303/1.

¹¹ A Debreceni Teológiai Akadémia évzáró közgyűlése, Reformátusok Lapja 1 (1957)/16, címlap.

¹² Pótor Imre 2000, 36.

Többször hangsúlyozta növendékei előtt: »nem szégyenlem a Krisztus evangéliumát, mert Istennek hatalma az minden hívő üdvösségére.«¹³

Nagy szakértelemmel és az adatok feltétlen tiszteletben tartásával dolgozott. Megszállott kutató volt. Tanítványai előtt gyakran hangoztatta: „*Harminc Tóth Endrének kell dolgozni, hogy egy Révész Imre alkotni tudjon.*” Leíró és értékelő munkamódszert alkalmazott, ahogy még Pápán Thury Eteléről tanulta. Ez érvényesült előadásában is. Az ötvenes évektől kezdve a teológián a magyar egyháztörténet alaptankönyve a Bíró–Bucsay–Tóth–Varga¹⁴ szerzői gárda munkája volt. Ehhez az előadásokon elhangzottakhoz kiegészítésül adta Tóth Endre további három jegyzetét kézirat gyanánt hallgatói kezébe.¹⁵

Professzori működésének része volt az „egyháztörténeti ismeretterjesztés”. A sajtó hasábjain haláláig több száz tanulmányt, cikket publikált. „*Írásaiból az derül ki – írja egykori tanítványa és tanszéki utódja, Csohány János –, hogy értette és vállalta töretlenül azt az utat, mit Isten a Magyarországi Református Egyháznak az új társadalomban kijelölt. Történész munkájával, az eligazítás, tanítás szolgálatát végezte nemcsak a tanórákon, hanem cikkeivel is, és ünnepélyeken, tanfolyamokon elhangzott, de kiadatlan beszédeiben egyaránt.*”¹⁶

Az egyháztörténész Tóth Endre

Tóth Endre egyháztörténeti munkássága rendkívül sokszínű.¹⁷ Nyomtatásban közel 500 publikációja jelent meg, és kéziratban további 75 maradt íróasztala fiókjában. Egyszerre volt az egyháztörténet tudományának magas szintű művelője és a tudományos ismeretterjesztés kiváló mestere, akinél a „*gyülekezeti érdek és a tudományos igény szorosan fonódott össze*”.¹⁸

Történeti munkásságát alapvetően két iskola, két irányzat hatotta át. Elsőben is a *pozitivist* történetnézet és módszer volt meghatározó számára. Jelentősebb munkái igen alapos levéltári forráskutatáson alapulnak, mintegy folytatója lett a

13 I. m., 33.

14 Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története, Budapest, 1949.

15 Lásd erre vonatkozóan: Baráth Béla Levente: Dr. Tóth Endre egyháztörténeti jegyzetei, In: Zsengellér József (szerk.): Pápa és Debrecen. Emlékkönyv Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulójára, h. n., 2000 (Acta Theologia Papensia, 4), 65–72.

16 Csohány János: Dr. Tóth Endre (1899–1970), RE 23 (1971)/3, 53.

17 Lásd erre vonatkozóan Hörcsik Richárd tanulmányát: Tóth Endre történetírói munkásságának helye a magyar történettudományban, In: Zsengellér József (szerk.): Pápa és Debrecen. Emlékkönyv Dr. Tóth Endre egyháztörténész professzor születésének 100. évfordulójára, h. n., 2000 (továbbiakban: Pótor Imre 2000) (Acta Theologia Papensia, 4), 73–81.

18 Csohány János: Tóth Endre élete és működése, In: Barcza József (szerk.): Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára, Debrecen, 1989, 135.

19. század végi protestáns pozitívista egyháztörténészek munkásságának. Ugyanakkor írásaiból kitűnik a két háború között uralkodó *szellemtörténeti iskola* befolyása is. E kettő ötvözeteképpen születnek meg egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi tanulmányai. 1950-ben írja: „[...] *Jegyházunk egyik legradikálisabb feladata... történetének olyan új feldolgozása, amely anyagának tekintené az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben, a magyar református népet!*”¹⁹

De nemcsak az előbb említett két nagy iskola, hanem leginkább a „*Szentírás felé forduló lelkület*” határozta meg történelemszemléletét, aki – egykori kollégája, Módis László szerint – az egyháztörténetben voltaképpen az üdvtörténeti szempontokat kutatja és tárja fel.²⁰

Zoványi Jenő jellemzése alapján Tóth Endrét későbbi kutatói szívesen nevezik a „*szelíd ortodoxia*” képviselőjének, amint ezt maga is elfogadta.²¹ Ugyanakkor elkötelezett híve volt az ébredési mozgalmaknak. Mindez a Szentíráshoz és a református tradícióhoz való ragaszkodásában keresendő. Ezért is foglalkozik sokat az egyházközségek és megyék kutatásaival. Nála a történeti adatok és tények „összehordása” sohasem jelentett öncélt, hanem mindig arra használta fel: erősítse a lelkészek és hitvalló reformátusok öntudatát. Ezért fordult sokszor a tudományos ismeretterjesztés műfajához, s ezzel nemegyszer vívta ki kortársai bírálatát.²²

Válogatott írásai²³

Hamel Bruininx soproni országgyűlése, ThSz 2 (1926)/1–2, 678–709. Különnyomatban kiadta az Országos Református Lelkészegyesület, Debrecen, 1926. A református prédikáció, Budapest, 1935 (A Református Igehirdető szeminárium kiadványai, 1).

Pápa megyei város múltja, jelene és környéke (Horváth Elekkel közösen), In: Tóth Lajos (szerk.): Pápa, 1936. Tóth Endre által írt részek: 23–29., 40–49., 119–156.

A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa, 1939. (Különnyomat Levéltári Közlemények 1938. évi közleményeiből.)

A Belső somogyi Református Egyházmegye Mária Terézia korában, Kaposvár, 1940. (Curgói könyvtár, 15.)

A Pápai Református Egyház története, Pápa, 1941.

¹⁹ Tóth Endre: Egyháztörténelmi tanúságok, RE 2 (1950)/24, 23.

²⁰ Módis László: Emlékezés Dr. Tóth Endre professzorra. Kézirat, TtREL, I. 8. 4–5.

²¹ Csohány János: A tanúságtevő történetíró. Dr. Tóth Endre professzorra emlékezünk, RE 41 (1989)/7, 149.

²² Soós Béla egyetemi m. tanár véleményes jelentése... Debrecen, 1942, 5–8. TtREL

²³ Tóth Endre eddigi legteljesebb bibliográfiáját összeállította Pótor Imre disszertációja 5. fejezetében. Tóth Endre az egyházépítő professzor – különös tekintettel dunántúli szolgálataira. Debrecen, 1996, 288. (Kézirat a DRHE szakkönyvtárában.)

- A katholicizmus és protestantizmus viszonya Magyarországon, In: Bodonhelyi József–H. Gaudy László–Makkai László (szerk.): Az egyház a világban. A Magyarországi ökumenikus egyházak bizonyosságtétele az Amsterdami világszinat alkalmából, Budapest, 1948, 186–195.
- Az ellenreformáció győzelme (1608–1715), In: Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története, Budapest, 1949, 93–175.
- Az elnyomás kora (1715–1789), I. m. 177–258.
- Egyháztörténelmi tanulságok, RE 2 (1950)/24, 23–30.
- Könyves Tóth Mihály (1809–1895), RE 3 (1951)/14–15, 41–46.
- A Heidelbergi Káté története, In: Victor János (szerk.): A Magyarországi Református Egyház Hitvallási iratai. I. A Heidelbergi Káté. II. A Második Helvét Hitvallás, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1954, 7–20. = A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Hitvallási iratai, Bratislava, 1955, 11–24.
- A gyászévztized és a gályarabság, ThSz ú.f. 2 (1959)/7–8, 279–291.
- Jánosi Zoltán életműve, Egyháztörténet ú.f. 2 (1959)/1–2, 3–46.
- A Tiszántúli Egyházkerület igazgatásának és az esperesi tájékoztatásnak rendje 1762-től. Részlet a magyarországi Református Egyház igazgatásának történetéből. Kézirat gyanánt, Debrecen, 1964, 1–81.
- A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban, In: Studia et Acta, 261–299.
- A II. Helvét Hitvallás a Magyarországi Református Egyházban, In: Bartha Tibor (szerk.): Örökségünk és feladatunk a reformáció, Budapest, 1967, 39–48. = RE 19 (1967)/7–8, 159–161.
- A Második Helvét Hitvallás története Magyarországon, In: Studia et Acta 2, 13–53.
- Der Heidelberger Katechismus in den ungarischen reformierten Gemeinden und Schulen, In: Der Heidelberger Katechismus in Ungarn. Übersetzung: Dr. Bodoky Richárd, Budapest, 1967, 259–329.